

Wydział Filozofii i Socjologii UMCS

BEATA TWOREK-WROŃSKA

Socjologia książki jako subdyscyplina socjologii

Sociology of the book as a subdiscipline of sociology

Książka była jedynym pisany źródłem informacji dostarczanej ludziom przez wiele wieków. Dopiero w epoce Oświecenia pojawiły się czasopisma. W późniejszym czasie radio i telewizja. Dlatego w XX wieku rola książki w społeczeństwie uległa niekorzystnym zmianom. Rozpowszechnienie środków masowego przekazu spowodowało, iż utraciła ona miejsce jedyne źródła wiedzy przekazywanej ludziom i stała się jednym z wielu. Prasa, radio i telewizja zaczęły stanowić konkurencyjne wobec książki źródła informacji i rozrywki. W dobie współczesnej liczba środków masowego przekazu stale wzrasta. Pojawiła się telewizja satelitarna, video i komputer. Pozycja książki staje się coraz bardziej zagrożona wobec stale rosnącej roli mass mediów wśród ludności. W wyniku zaistniałej sytuacji musi walczyć o odbiorców. Zmiana sytuacji książki w społeczeństwie spowodowała powstanie nowej subdyscypliny socjologicznej – socjologii książki, zwanej niekiedy bibliosocjologią.

W Polsce pionierem można nazwać S. Orsini-Rosenberga, który już w r. 1931 poświęcił *Socjologii słowa drukowanego* swoją książeczkę. Jego zdaniem, termin ten dotyczy działu socjologii obejmującego zagadnienie środków oddziaływania społecznego. Oczywiście książka zajmuje w tej grupie środków wyjątkowe miejsce. Oddziaływanie książki obejmuje: autorytet pisarza; układ i styl książki; cechy zewnętrzne i estetykę książki; nakład i kolportaż, sposób rozpowszechniania książki oraz treść książki¹.

¹ S. Orsini-Rosenberg, *Socjologia słowa drukowanego*, Warszawa 1931, s. 5.

Zdaniem J. Muszkowskiego, socjologia książki jest działem socjologii szczegółowej, którego przedmiot badań stanowi zespół faktów społecznych związanych z powstaniem, wytwarzaniem, rozpowszechnianiem i użytkowaniem książki. Inaczej mówiąc, jest to dział socjologii szczegółowej poświęcony badaniom grup ludzkich, dla których więzią społeczną jest stosunek do książki jako wytworu zabiegów wydawniczych albo wytworu procesów materializacji graficznej, albo przedmiotu propagandy i rozpowszechniania, albo wreszcie przedmiotu spożycia².

J. Trzynadłowski natomiast uważa, że socjologia książki obejmuje: warunki jej powstania, obiegu, funkcjonowania i bibliologicznego oddziaływania; miejsce książki w społeczeństwie i wytworach życia społecznego oraz ideowe i społeczne uwarunkowania życia i funkcjonowania książki w społeczeństwie³.

Problematyka badawcza socjologii książki skupia wiele różnorodnych zagadnień. Podstawowymi elementami są czynniki warunkujące funkcjonowanie książki w społeczeństwie. Należy do nich czas, położenie geograficzne, kultura, ideologia, polityka kulturalna, ekonomia i technika. Każdy z nich w inny sposób oddziałuje na społeczne funkcjonowanie książki.

Forma książek zmienia się w czasie. Przechodzi swoistą ewolucję od tabliczek poprzez zwój do kodeksu. Ponadto wpływ czasu uwidacznia się w komunikacji społecznej za pomocą dzieł dawnych. Książka może pokonywać przedział między epokami. Jej rozumienie zaś może charakteryzować się uniwersalnością, ponadczasowością. Położenie geograficzne zaś warunkowało dostępny surowiec do produkcji książek. Starożytni Egipcjanie pisali na papirusie wyrabianym z włókien rośliny – cibory papirusowej, rosnącej w delcie Nilu. W Chinach przed wynalezieniem papieru pisano na skorupkach żółwia, rozciętych łaskach bambusowych i jedwabiu.

Mieszkańcy Azji Mniejszej, starożytnej Mezopotamii, wykorzystywali glinę do wyrobu tabliczek, a w późniejszym czasie pergamin, czyli specjalnie wyprawione skóry zwierząt. W Indiach materiałem piśmiennym były liście palmowe. Natomiast w starożytnej Grecji i Rzymie woskowane tabliczki drewniane.

Warunki ekonomiczne życia społecznego wpływały na możliwość korzystania z książek. Wysokie ceny uniemożliwiały nabywanie książek biedniejszym grupom społecznym. Ponadto decydowały o rozmiarach produkcji wydawniczej i sposobach rozpowszechniania.

Rodzaj kultury natomiast umożliwiał kontakt z książką wąskim lub szerokim rzeszom społeczeństwa. W kulturze inicjacyjnej tylko niewielka grupa ludzi miała dostęp do książek. W okresie Średniowiecza jedynie osoby duchowne umiały czytać i pisać. Dlatego księża i zakonnicy mogli korzystać z książek. W kulturze elitarnej zaś liczba osób mająca kontakt z książką uległa rozszerzeniu na grupy

² J. Muszkowski, *Wstęp do socjologii*, „Studia o Książce”, t. 3, 1972, s. 89.

³ J. Trzynadłowski, *Edytorstwo. Tekst, język, opracowanie*, Warszawa 1983, s. 163–164.

uprzywilejowane w społeczeństwie pod względem ekonomicznym. Ponadto były to osoby wykształcone, o wyższym poziomie intelektualnym w porównaniu z innymi ludźmi. Natomiast w kulturze typu masowego zdecydowana większość społeczeństwa ma kontakt z książką.

Dodatkowo swój wpływ zaznaczała ideologia i polityka kulturalna, dostarczając kryteriów ocen wartości książek preferowanych w danym czasie.

Ostatnio zaś daje się zauważyć coraz silniejsze oddziaływanie techniki. Oprócz tradycyjnego kodeksu tworzone są nowe formy książek na kasetach magnetofonowych, mikrofilmach czy komputerowych dyskach CD ROM. Niektóre są wygodniejsze w użytkowaniu i zajmują mniej miejsca. Wymagają jednakże specjalnego sprzętu przeznaczonego do ich odczytania. Tradycyjna forma książki ma także swoje zalety. Pozwala na podziwianie jej walorów estetycznych i odczuwanie bliskiej więzi emocjonalnej. Ponadto książkę tę można czytać przed snem i w środkach komunikacji publicznej. Rynek książki staje się coraz bogatszy i zróżnicowany w zależności od potrzeb i upodobań odbiorców.

Książka jest zjawiskiem społecznym historycznie ukształtowanym przez ludzi, zgodnie z oczekiwaniami potencjalnych czytelników. Społeczny system książki jest złożony z instytucji społecznych umożliwiających powstanie książki, kolportaż i popularyzację, wykorzystanie ich w edukacji oraz biblioteki. Najczęstszy kontakt ludzi z książką występuje w czytelnictwie, a poza tym w bibliotekarstwie, księgarstwie, bibliografii i edytorstwie.

Socjologia książki obejmuje także kolejne etapy drogi książki do czytelnika. Podchodząc do zagadnienia w kategoriach ekonomicznych, stwierdzić należy, iż dla każdego towaru charakterystyczne są produkcja, obieg i konsumpcja. Produkcją książki zajmują się autor i wydawca. Księgarz lub bibliotekarz dbają o dystrybucję. Natomiast konsumentem jest czytelnik. Dlatego elementami socjologii książki są: socjologia pisarstwa, edytorstwa, dystrybucji i czytelnictwa.

Początkowym ogniwem przyszłej książki jest zawsze autor. Jego rola społeczna uzależniona jest od warunków historycznych, w jakich przypadło mu żyć i tworzyć. Warunki te zwykle bowiem znajdują odzwierciedlenie w twórczości poszczególnych autorów w większym lub mniejszym stopniu. Socjologia pisarstwa interesuje się zagadnieniami: społecznej genezy świadomości pisarza i jej manifestacji w dziele oraz wpływu tych manifestacji na świadomość społeczną, innymi słowy społeczne funkcje dzieła. Na uwagę zasługuje fakt używania pseudonimów przez niektórych pisarzy. Przyczyny ukrywania prawdziwych nazwisk to: brak wiary we własne siły, skromność lub bezpieczeństwo autorów. Najczęściej wynikało to z ostrożności związanej z publikacjami sprzecznymi z ogólnie panującymi poglądami społeczno-politycznymi, tzw. drugim obiegiem.

Socjologia edytorstwa zwraca uwagę na ważne elementy wydawniczego przystosowania książki do potrzeb czytelników. Obejmuje ona także zagadnienia zharmonizowania tekstu z książką. Uwzględniając te elementy, można wyróżnić pu-

blikację o dominującym sposobie komunikacji za pośrednictwem tekstu lub obrazu. Do pierwszej grupy należą dzieła naukowe, słowniki, encyklopedie, bibliografie, podręczniki i informatory. W tych przypadkach treść książek dominuje nad formą. Natomiast książki dla dzieci, literatura popularnonaukowa oraz książki bibliofilskie można zaliczyć do drugiej grupy. W przeciwieństwie do poprzedniej widoczna jest dominacja formy książki nad treścią.

Socjologiczny obieg książki ukazuje zagadnienia jej promocji i rozpowszechniania. Stopniowe rozszerzanie zasięgu książki w społeczeństwie związane było z ewolucją sposobów jej powstawania i rozpowszechniania. Obieg rękopisów był powolny. Natomiast wynalezienie druku umożliwiło rozszerzenie zasięgu książek. Inny ważny element stanowiły przemiany społeczne. Podstawowym warunkiem umożliwiającym korzystanie z książek jest umiejętność czytania i pisania. Dlatego obowiązek szkolny i rozwój oświaty pozaszkolnej przyczyniły się do wzrostu grona czytelników. Poza upowszechnieniem wykształcenia także działalność towarzystw i klubów czytania oraz bibliotek spowodowała popularyzację czytelnictwa wśród niższych klas społecznych.

Na uwagę zasługuje zjawisko „głodu książki” spowodowane nierównomierną jej dystrybucją. W Polsce międzywojennej zaistniało ono wśród ludności biednej, pragnącej się uczyć. Książki były zbyt drogie w porównaniu z możliwościami finansowymi ubogich ludzi. Natomiast po II wojnie światowej powodem był wzrost popytu na książki w wyniku rewolucji kulturalnej. Wydawnictwa zaś nie były w stanie sprostać temu zadaniu. Ponadto niska cena książki zwiększała zapotrzebowanie. W późniejszym czasie słabość produkcji i dystrybucji spowodowała wystąpienie innego patologicznego zjawiska – tzw. „czarnego rynku”. Brak poszukiwanych pozycji na rynku księgarskim powodował odsprzedawanie książek po znacznie wyższych cenach i częste kradzieże w bibliotekach. Antykwariaty zaś miały dogodne warunki do istnienia.

Należy także podkreślić działalność instytucji społecznych ograniczających możliwość korzystania z książek, np. Indeksu Ksiąg Zakazanych czy cenzury. Książki były niekiedy palone lub nie dopuszczano ich do obiegu, gdy ich treści nie zgadzały się z obowiązującą ideologią. W wyniku tych działań społeczeństwo nie mogło zapoznać się z niektórymi publikacjami.

W dobie obecnej rynek książki jest bardzo bogaty i różnorodny. Natomiast ceny ograniczają możliwości nabywcze odbiorców. Dlatego najczęściej kupowane są jedynie podręczniki potrzebne uczącym się grupom społecznym.

Książka jak każdy towar na rynku wymaga odpowiednich zabiegów marketingowych. Niewiele książek było reklamowanych w środkach masowego przekazu. Każdej z nich towarzyszył slogan reklamowy podkreślający walory publikacji. Ponadto książki są promowane na specjalnie organizowanych spotkaniach. Natomiast najczęściej stosowaną formą zwrócenia uwagi potencjalnych odbiorców są reklamówki wydawnicze, skrótowo informujące o ich zawartości. Formą

działań marketingowych są listy bestsellerów, czyli najlepiej sprzedających się książek. Ponadto rozwinęła się wysyłkowa forma sprzedaży książek. Oferta przeznaczona jest dla osób bardzo zajętych lub z mniejszych ośrodków zamieszkania. Wszystkie zabiegi mają na celu zachęcić do kupienia książki.

Na przestrzeni wieków zmieniała się publiczność czytająca książki. Zawsze jednak stanowiła mniejszą część społeczeństwa. W czasach współczesnych publiczność wzrosła i stała się bardziej zróżnicowana. Uzależniona jest od wielu kategorii społecznych, jak płeć, wiek, zawód, wykształcenie, miejsce zamieszkania, oraz od innych czynników, jak posiadany czas wolny i tradycje środowiskowe. Ponadto istotny wpływ na publiczność czytającą miała demokratyzacja życia społecznego i kultury, dynamiczny rozwój nauki i techniki oraz doskonalenie procesu wytwarzania i dystrybucji książek. Jednakże oprócz pozytywnych zjawisk wystąpiły też negatywne. Część społeczeństwa popadła we wtórny analfabetyzm, nie korzystając z umiejętności czytania. Niektóre osoby odczuwają nawet wstręt do książek. Przeciwdziałanie tym niekorzystnym zjawiskom społecznym jest trudnym zadaniem. Należy bowiem zrozumieć korzyści płynące z czytania: rozwijanie wyobraźni i zdolności wysławiania się, wyrobienie cierpliwości i zaangażowania intelektualnego oraz uczenie się ortografii. Rodzice mogą stworzyć atmosferę sprzyjającą spędzaniu czasu wolnego z książką. Sami powinni czytać w spokoju bez włączonego radia czy telewizora. Tym samym dawać dobry przykład młodszemu pokoleniu. Głośne czytanie i dyskusje mogą przecież sprawiać radość. Powodują też umocnienie się więzi społecznych w rodzinie. Zbliżenie ludzi do książek następuje także dzięki posiadaniu własnego księgozbioru.

Socjologia czytelnictwa bada użytkowanie książek przez różne grupy społeczne. Dzieci i młodzież, dorośli i tzw. specjalne kategorie czytelnicze użytkują inne rodzaje książek. Dzieci zaczynają „czytanie” od książeczek z obrazkami. Mogą także przytulać się do pluszowych zabawek umieszczonych na okładkach. W miarę rozwoju psychofizycznego przechodzą od baśni do książek przygodowych. W okresie dojrzewania wśród młodych czytelników występuje zróżnicowanie ze względu na płeć. Dziewczynki interesują się książkami obyczajowymi i romansowymi. Inne zaś książki zyskują uznanie chłopców – wojenne, sportowe i detektywistyczne.

Indywidualne zainteresowania czytelnicze są charakterystyczne dla osób dorosłych. Jednakże pewne rodzaje książek cieszą się zainteresowaniem ponadczasowym. Należy do nich literatura piękna i klasyka. Ponadto społeczeństwo często korzysta z poradników i książek popularnonaukowych, ukazujących interesujące problemy życiowe. Natomiast książki fachowe są charakterystyczne dla przedstawicieli poszczególnych grup zawodowych.

Na szczególną uwagę zasługują rosnące liczebnie specjalne kategorie czytelnicze. Należą do nich osoby, które z różnych powodów nie mogą uczestniczyć w powszechnym obiegu czytelniczym. Żołnierze i więźniowie są czasowo odizolowani od społeczeństwa.

Żołnierzom proponuje się książki związane z tematyką wojskową. Więźniowie zaś mogą korzystać z literatury umożliwiającej resocjalizację. Osoby niewidome muszą mieć książki pisane alfabetem Braille'a lub nagrane na kasety magnetofonowe. Starsi czytelnicy potrzebują książek pisanych dużą czcionką. Osoby niepełnosprawne manualnie potrzebują mocnych książek odpornych na gwałtowne ruchy rąk. Natomiast dyslektycy wymagają książek pisanych łatwym językiem. Każda z wymienionych grup społecznych potrzebuje więc specjalnych rodzajów książek dostosowanych do ich możliwości. Należy wspomnieć także o biblioterapii, dzięki której osoby chore mogą lepiej poznać przyczyny dolegliwości i pomóc sobie w ich zwalczeniu.

Poza tym należy wspomnieć o społecznych warunkach czytelnictwa. Zagadnienie to zawiera w sobie informacje dotyczące miejsca i sposobu uczenia się czytania. W przedwojennej Polsce nie wszyscy ludzie mogli nabywać tę umiejętność w szkole. Uboższa ludność niejednokrotnie była pozbawiona tej możliwości. Dla nich organizacje społeczne tworzyły zespoły czytelnicze także uczące tej ważnej w życiu umiejętności. Jednakże szkoła uczy innego korzystania z książki w porównaniu z organizacją. Odmienne miejsce i sposób uczenia czytania powodował wyrabianie innych nawyków i potrzeb czytelniczych u tych grup społecznych.

Ponadto socjologia książki obejmuje zagadnienie społecznych funkcji książki. Najczęściej stanowi ona źródło wiedzy. Zapewnia komunikację społeczną między ludźmi odległymi w czasie i przestrzeni. Dostarcza także wielu cennych informacji. Często pełni funkcję dydaktyczną, przekształcając świadomość społeczeństwa. Natomiast bardzo pożądana jest książka rozrywkowa. Zapewnia bowiem odpoczynek od codziennych spraw.

Kolejnym ważnym elementem jest miejsce książki w społeczeństwie. Ukazuje ono stopień akceptacji książki jako naturalnego elementu życia społecznego. Uwzględnić przy tym należy osobiste potrzeby oraz zawodowe wymagania zmuszające do korzystania z najnowszych informacji. Oprócz tego należy zauważyć powiązania książki z innymi formami życia kulturalnego i społecznego.

Na uwagę zasługuje także socjologia bibliotek jako instytucji społecznych, których rolą jest gromadzenie, opracowywanie, przechowywanie, konserwacja, udostępnianie i udzielanie informacji o zbiorach. Od czasów starożytnych zmieniały się grupy osób zakładające biblioteki i motywy skłaniające ich do takiego postępowania. Współcześnie biblioteki stanowią najczęstsze miejsca kontaktu czytelników z książkami. Dzieli się je na różne rodzaje w zależności od posiadanego księgozbioru i miejsca funkcjonowania – w kraju czy za granicą. Kończąc rozważania na temat socjologii książki, należy podkreślić dynamiczność tej subdyscypliny i stale mnożące się trudne problemy wymagające rozwiązania. Ciągłym zmianom ulegają wszystkie elementy określające drogę książki do czytelnika. W dobie rozwijającego się kapitalizmu nie tylko autorzy i wydawcy, lecz rów-

niez dystrybutorzy i czytelnicy są poddani presji rynku. W istotny sposób określa on sposób pisania, możliwości edytorskie i gusta czytelnicze.

SUMMARY

Sociology of the book is a reaction to changes in the role of the book in the present day. The paper discusses the subject matter of this subdiscipline of sociology and the conditions of the functioning of the book in society. The problems of the book sociology also show the successive stages of the path of the book leading to the reader. This department of sociology embraces sociology of book writing and editing, the social circulation of the book, the image of the reading public and sociology of readership. Account was also taken of special reading categories that call for different book publications. The paper also presents the position and functions of the book in the present-day society. The social conditions of readership underline the effect of the different place and way of learning towards contact with the book. Finally, the paper indicates at the sociological problems of the rise and functioning of libraries in historical communities and at present both at home and abroad.